

Тема 7. Типи й еволюція міжнародних систем

Більшість типологій, незважаючи на їх оригінальність, не відображає адекватно відмінності, що принципово характеризують міжнародні системи, позаяк ґрунтується радше на суб'єктивному сприйнятті, ніж на чітких критеріях відмінності.

На наш погляд, найбільш ґрунтовну типологію (хоч і не позбавлену певних недоліків) запропонував М. Каплан. Обраний ним критерій є найбільш показовим і значущим, оскільки завжди держава I рангу (або декілька таких) визначають ієрархію системи, її найважливіші риси, режим відносин між державами тощо. Наддержави, змінюючи одна одну, завжди визначали своїми діями стан політичних та будь-яких інших відносин. Із найдавніших часів наддержави: Перське царство, грецькі держави (Афіни, Македонія), Рим, Франкська імперія, Іспанія, Велика Британія, США, — були вирішальним чинником створення міжнародних систем, визначаючи їх особливості, структуру, зв'язки між ієрархічними рівнями тощо. Підкреслюючи історичне значення наддержав, К. Гаджієв стверджує, що "...досягнення цілей держави залежить від характеру міжнародної системи. Останній визначається типом і могутністю панівних акторів"¹. Водночас міжнародні системи постійно видозмінювались й ускладнювались, що було об'єктивним чинником формування щораз складніших механізмів взаємодій між державами. Постійне розширення їх кількості та географічного ареалу взаємодій призвело до початку політичної глобалізації у кінці XV — на початку XVI ст. Характеризуючи глобальний характер сучасного політичного лідерства США, З. Бжезінський пише: "Гегемонія така сама стара, як світ. Однак американська світова домінація характеризується швидкістю становлення, глобальними масштабами та способами здійснення".

Типологія Е. Чемпеля, без сумніву, досить цікава, особливо щодо виділення типів систем на основі вертикальної залежності держав від "поліусів". Однак будь-яка міжнародна система є ієрархічною, без чого вона взагалі не може існувати, тому недоцільно виділяти ієрархічну систему як тип. Крім цього, ситуація, коли всі держави в міжнародній системі перебувають на одному рівні ієрархії, є радше ознакою хаосу, ніж існування системи. Важливо також зауважити, що до цього часу в історії практично невідомі прецеденти такого типу. Іншу точку зору з приводу егалітарності (зрівняльний, рівний, рівноправний) в міжнародних системах висунув З. Бжезінський, який припускає, що в майбутньому "поетапний і контрольований розподіл влади міг би призвести до створення структури глобального співтовариства, заснованого на спільних інтересах, що володіє своїми наднаціональними структурами, на які покладались би щораз ширші спеціальні функції у сфері безпеки, які традиційно належать національним державам".

З огляду на ці два суттєві застереження, виділені Е. Чемпелем, ієрархічна та егалітарна системи можуть сприйматися як гіпотетичні, такі, що реально не існують. **Егалітаризм** (фр. *égalité*, від фр. *égalité* — рівність) — концепція, що пропонує створення суспільства з рівними можливостями з управління і доступу до матеріальних благ всім його членам. Протилежність елітаризму. Може розглядатися як різновид утопічного соціалізму, що ґрунтується на загальній рівності як основі соціального життя.

Натомість гегемонічна та імперіальна системи значно ближчі до існуючих у міжнародних відносинах, позаяк II і III ранги ієрархії міжнародної системи можуть бути не заповнені через значну різницю у могутності держав. Традиційно гегемонічність у міжнародній системі розумілась як істотна перевага однієї з держав над іншими "насамперед, у трьох основних сферах: економічній, військовій та

політичній"2. Натомість імперіальність міжнародної системи полягає у жорсткому контролі, підпорядкуванні та навіть адмініструванні, з боку керівництва наймогутнішої держави, усіма країнами, що є елементами певної системи її полюса.

Як було зазначено вище, типи міжнародних систем доцільніше виділяти, беручи за основу їх "полюсність", тобто наявність однієї чи кількох держав I рангу, який відповідає глобальним наддержавам. Їхня кількість породжує значні якісні зміни в міжнародній системі, оскільки вплив могутності "полюсів" пронизує всі ієрархічні рівні й так чи інакше зачіпає всі країни світу.

Очевидно, що будь-які серйозні зміни на I рівні ієрархії призводять до трансформації всієї міжнародної системи, зокрема й до зміни її типу. Водночас не варто повністю абстрагуватись від II—IV ієрархічного рівнів, де відбувається певне розташування сил і певні горизонтальні взаємодії.

Із цих міркувань можна виділити три типи глобальних міжнародних систем: монополярну, біполярну та мультиполярну.

Проста монополярна система характеризується відносинами "наддержава — залежні (слабкі) держави", тобто I—IV рівні ієрархії. За наявності одного "полюса" різниця в могутності держав значна, що робить систему надзвичайно стабільною; у ній можуть виникати окремі конфлікти, зазвичай, на найнижчих щаблях ієрархії, але загальносистемний конфлікт не можливий, що пояснюється відсутністю хоча б порівняно більш-менш сильних суперників, що могли б створити загрозу для єдиної наддержави.

Структуризована монополярна система, на відміну від попередньої, характеризується наявністю сильних регіональних центрів II рангу (не обов'язково в усіх регіонах світу), які безпосередньо впливають на держави III та IV рангів у регіоні, але й самі перебувають під доволі значним впливом світових наддержав, що окреслюють межі їх функціональної активності. Ієрархічні відносини в таких системах визначаються зв'язком "наддержава — регіональний центр — держави — залежні держави". Структуризована монополярна система досить стабільна, хоча у ній уже починають створюватися умови для загально-носистемної конфронтації.

Змішана монополярна система є своєрідним поєднанням попередніх підтипів. Тут існує два типи ієрархічних зв'язків: "наддержава — залежні держави" та "наддержава — регіональний центр — держави — залежні держави". Такий тип найбільш поширений у реальних міжнародних відносинах, порівняно з іншими типами монополярних систем, що пояснюється неоднорідністю розвитку окремих регіонів світу. В розвинених регіонах світу існує значно більша ймовірність виникнення сильних регіональних центрів, ніж у відсталих.

Біполярна система визначається наявністю двох наддержав, могутність і вплив яких ділить міжнародну систему на дві відносно відмежовані підсистеми. Вони формуються у той самий спосіб, що й монополярна. Тобто у складі глобальної міжнародної системи співіснують дві монополярні системи. Така ситуація виникає в тому випадку, якщо дві держави одночасно досягають найвищого рівня могутності, або тоді, коли одна з держав II чи III рангу, швидко зростаючи, переходить у статус наддержави, стикаючись з іншою, яка домінувала до цього часу.

Кожна з підсистем біполярної системи характеризується тими ж особливостями, що й монополярна, тому вона також може бути простою (тобто поєднуються дві монополярні прості), структурованою чи змішаною. Інакше кажучи, біполярна система складніша, позаяк складається з двох паралельних систем.

Біполярній системі притаманна конфронтативність, яка зумовлюється як об'єктивними, так і суб'єктивними передумовами. Об'єктивною передумовою

конфронтації є наявність двох приблизно однаково могутніх наддержав, а суб'єктивною — їх політика, яка переважно протилежно спрямована. Одна з наддержав спрямовує свої зусилля на трансформацію системи у власних інтересах, а інша — на збереження status-quo, що, зрозуміло, також відповідає її інтересам. Через це біполярна система характеризується як відвертими, так і прихованими формами конфронтації, що виявляється у майже постійній напруженості та численних локальних конфліктах. У всесвітній історії періоди біполярного протистояння виникали досить часто, починаючи зі стародавнього світу. Але класична ситуація склалася в 50—90-х роках XX ст., коли сторонами, що конфронтували між собою, були США та СРСР.

Тривала боротьба за лідерство призводила до послаблення одного з центрів міжнародних відносин та до утвердження нової наддержави. У деяких випадках конфронтуючі сторони послаблювались настільки, що роль "полюса" переходила до третьої держави, а якщо такої не існувало, система набувала ознак мультиполярності або опинялася в стані хаосу з притаманними йому випадковими орієнтаціями та практично повною руйнацією ієрархії.

Мультиполярна система характеризується наявністю декількох (інколи досить значної кількості) наддержав, могутність яких порівняно однакова. У складі глобальної міжнародної системи формується декілька монополярних, причому зрозуміло, що мультиполярна система виникає за наявності хоча б трьох наддержав. Кількість "полюсів" може бути довільна, але перехід критичної межі 8—9 наддержав настільки послаблює ієрархічні взаємозв'язки, що це призводить до ліквідації глобальної системи та перетворення міжнародного середовища на множину слабо пов'язаних між собою регіональних та субрегіональних систем.

У складі мультиполярної системи, як і в біполярній, підсистеми зберігають свою внутрішню організацію, залишаючись простими, структуризованими та змішаними. Мультиполярні системи відзначаються перманентною конфронтаційністю, нетривким балансом сил, позаяк наявність великої кількості "полюсів" призводить до боротьби між ними за розподіл та перерозподіл сфер впливу. Кожен із "полюсів" намагається розширити і зміцнити власну сферу впливу та максимально послабити конкуруючі. Унаслідок цього постійно виникають і розпадаються союзи та коаліції, що ведуть позиційну боротьбу між собою. їх протистояння не тільки визначає зміст світової політики, але й служить фундаментальним механізмом розвитку мультиполярної міжнародної системи.

Зрозуміти механізм взаємодій держав у мультиполярній системі допоможе її спрощення до гіпотетичної трилатеральної системи. Модель такої системи представив Я. П'єтрассь, послуговуючись генетичною теорією О. Морґенштерна та Й. фон Ной-мана¹. Ця теорія ґрунтується на припущенні про те, що у тристоронніх взаємодіях формується переможна коаліція, яка прямує до тріумфу через позбавлення вигоди однієї з трьох сторін. У множині держав (чи їх блоків) визначаються три сторони: А, В і С, причому закладається, що вони можуть утворити три потенційні коаліції: А + В; А + С; В + С, а сума виграшу сторін (тобто отримана вигода) дорівнює одиниці.

Таке постійне балансування робить міжнародну систему нестабільною, а міжнародний порядок — надзвичайно динамічним та змінним. Усі держави світу балансують на межі загаль-носистемного конфлікту, що може вибухнути настільки швидко, наскільки одному зі світових центрів сили вдасться створити більш-менш стійку коаліцію, яка може розраховувати на перемогу в ньому.

Зіставляючи біта мультиполярну системи, Р. Розекранц стверджував, що перша з них характеризується невеликою частотою конфліктів, але значними їх масштабами, а друга, навпаки, відзначається великою частотою конфліктів і значно вищим

ступенем їх імовірності, тоді як масштаби боротьби є незначними.

Особливості та закономірності еволюції міжнародних систем

Процес **еволюції** міжнародних систем є послідовною зміною кількісних параметрів учасників міжнародних відносин (наприклад, силового, ресурсного, демографічного потенціалу), яка на певному етапі призводить до значних якісних трансформацій, що стосуються, насамперед, структури систем і можуть мати стрибкоподібний характер. Змінюючись, міжнародна система постійно переходить зі стану в стан, від одного типу до іншого. Руйнування однієї міжнародної системи неминуче призводить до виникнення іншої, яка, своєю чергою, з часом руйнується і дає початок формуванню нової. Ситуацію, при якій міжнародна система не існувала б, можна уявити лише в тому випадку, якщо всі держави світу існують в умовах автаркії, що не можливо навіть теоретично.

Еволюція міжнародних систем є конкретним різновидом еволюції людства, його економічної, політичної та культурної організації. Міжнародні системи формуються в процесі тривалого історичного розвитку, вони ніколи не виникають і не зникають одночасно.

З цієї позиції еволюцію міжнародних систем можна описати за допомогою історичної логіки Д. Віко. Він порівняв розвиток суспільства з віковими стадіями розвитку людини (як біологічної істоти): молодістю, зрілістю, старістю. Його триступенева модель суспільного розвитку має три стадії: виникнення, розвиток, занепад.

Згідно з концепцією Д. Віко, стадії, послідовно змінюючи одна одну, прямують від виникнення до занепаду і знову до виникнення, здійснюючи повний цикл суспільного розвитку. Тобто, як і в природі, у суспільстві відбувається постійний кругообіг подій. Зауважимо, однак, що кругообіг подій має спіралеподібний характер: жодна з відомих історій міжнародних систем не була точною копією попередньої, а відзначалась, зазвичай, більшою складністю, іншою специфікою відносин між державами та іншими учасниками міжнародних відносин, розстановкою їх сил.

Ми модифікували підхід Д. Віко у чотириступеневий, тобто звели процес розвитку міжнародної системи до таких фаз: виникнення, зміцнення, розквіт і занепад.

Виникнення міжнародної системи пов'язане з посиленням могутності однієї з держав до рівня, що перевищує могутність інших. Причому таке перевищення має бути досить значним, хоча б дорівнювати сумарній могутності інших держав. Тобто умовою існування елементарної системи є:

$$F_a = F_b + F_c + F_i.$$

Завдяки цьому, формується ієрархія системи, створюються сталі орієнтації та взаємозв'язки між учасниками міжнародних відносин.

Зміцнення є наслідком розвитку міжнародної системи, при якому могутність "полюса" має тенденцію до зростання, причому:

$$F \rightarrow \max; F_a > F_b + F_c + F_i.$$

У такій ситуації вплив "полюса" на нижчі за ієрархією держави зростає, що робить їх орієнтованими на державу А (йдеться про держави В і Є, а також будь-які інші, позначені в нерівностях як і). У цій фазі впорядковуються ієрархічні рівні, тобто держави диференціюються на них відповідно до своєї могутності, створюються зв'язки взаємозалежності, субординації тощо.

Розквіт міжнародної системи, тобто досягнення нею найвищих із можливих параметрів могутності полюсів, тісноти зв'язку тощо, настає як результат її зміцнення тоді, коли вона набуває логічної довершеності. Могутність "полюса" стає

максимально можливою за певних історичних умов:

$$F_a > F_b + F_c + F_i,$$

тобто могутність центра системи є безапеляційною, а його вплив поширюється з однаковою силою на всі ієрархічні рівні системи. У цій фазі орієнтації перетворюються на сталі, а міцність взаємозв'язків стає ще більшою, що робить систему остаточно довершеною.

Руйнація і занепад міжнародних систем — процес досить тривалий і складний. Він пов'язаний з диференціацією сил, яка поступово "сповзає" від вищих ієрархічних рівнів системи до нижчих. Генерально його можна поділити на три етапи:

На першому етапі поряд зі зниженням або сповільненням темпів зростання рівня могутності "полюса" відбувається зростання сили однієї з держав до рівня, порівняльного зі старим центром системи. Тобто сумарна могутність держав досягає вищого рівня, ніж його має найсильніша держава:

$$F < F_b + F_c + F_t$$

У межах міжнародної системи виникає сильний підцентр, який поступово розширює вплив на слабші держави, тим самим створюючи автономну підсистему, яка характеризується тим, що вплив підцентра на держави, що входять до неї, більший за вплив на них старого центра.

На другому етапі зростання могутності нового центра відбувається швидше, тоді як могутність старого "полюса" має тенденцію до зменшення або залишається сталою. Формується класична біполярна система:

$$F_a = F_b; F_a < F_b + F_c + F_i.$$

Третій етап характеризується послабленням старого центра, який опускається в ієрархії до рівня другорядності або інколи навіть третьорядності. Занепад старого центра та його міжнародної системи супроводжується становленням нової системи, тобто її еволюція замикається у тій самій точці, з якої вона почалась. Нова міжнародна система, однак, не є копією старої. Вона характеризується іншою розстановкою сил, системою зв'язків та орієнтацій і, зрештою, зовсім іншими параметрами могутності центрів та їх впливу на слабші держави.

Еволюція міжнародної системи у фазі занепаду може відбуватися іншим шляхом, за умови, що поряд із центром В однакових або наближених силових параметрів набуває центр С (або й ще два-три центри). Тоді на другому етапі занепаду:

$$F_a = F_b; F_a = F_c.$$

Це свідчить про перехід до мультиполярної системи, в якій розпочинається боротьба між А, В і С за домінування. При різкому послабленні А міжнародна система знову стає біполярною і характеризується жорсткою конфронтацією між В і С, яка все ж не набуває крайніх форм. Якщо ж цього не станеться, то з'являються всі підстави для загальносистемного конфлікту. Власне через ці міркування не цілком можна погодитись із думкою, що "зміна лідера" супроводжується глобальною війною.

Глобальна (світова) війна виникає радше за наявності декількох центрів, аніж двох. У Першій світовій війні у боротьбу за світове панування вступили: Німеччина, Велика Британія, Франція, Росія, США. У Другій світовій війні основна боротьба велась між: Німеччиною, Великою Британією, США та СРСР. На той час більшість відомих періодів біполярної конфронтації розряджалися низкою локальних та регіональних конфліктів, але не світовою війною.

Розвиток системи від її виникнення до занепаду та виникнення нової системи можна

вважати циклом еволюції міжнародної системи. Дослідження циклів розвитку міжнародних систем завжди пов'язувалось із процесами становлення та руйнації наддержав, що визначало кардинальні зміни у міжнародних відносинах.

Аналізуючи зміни домінування наддержав у міжнародній системі, П. Кеннеді, Дж. Ґаддіс, Дж. Кулґер, Дж. Васкес, Р. Ос-ґуд, Р. Гілпін, Р. Мансбах Дж. Моделскі та К. Томпсон намагались встановити певну регулярність (циклічність) та закономірність в еволюції міжнародних систем. Наслідком цих досліджень стало формування т. зв. теорії довгих циклів, кожен із яких становить значний відрізок історичного часу, впродовж якого відбувалась зміна домінування глобальної наддержави.

За цією теорією, у кожному циклі еволюції міжнародної системи можна виділити такі фази:

— виокремлення претендента на статус гегемона системи, що, як правило, стає наслідком великої війни;

— становлення гегемона як глобальної наддержави та структури політичних орієнтацій і сфер впливу в системі;

— делегітимізація статусу гегемона, що полягає у порушенні субординації в системі; (**Легітимі́ція** (від лат. *lex, legis, legitimus, legitima, legitimum* — закон, законний, правомірний, належний, пристойний, правильний, дійсний) — 1) процес визнання соціальними суб'єктами значущості суспільно-політичної реальності як в цілому, так і в її окремих проявах та складових (М.Вебер))

— декомпозиція міжнародної системи (**Декомпози́ція** — науковий метод, що використовує структуру завдання і дозволяє замінити вирішення одного великого завдання рішенням серії менших завдань, нехай і взаємопов'язаних, але більш простих. Декомпозиція, як процес розділення, дозволяє розглядати будь-яку досліджувану систему як складну, що складається з окремих взаємопов'язаних підсистем, які, в свою чергу, також можуть бути розділеними на частини. В якості систем можуть виступати не тільки матеріальні об'єкти, а й процеси, явища і поняття.).

Або регіональної, що залежить від типу системи.

Теорія довгих циклів міжнародних систем має багато спільних рис з теорією, сформульованою на початку ХХ ст. російським ученим Н. Кондратьєвим. Ця теорія характеризувалась значною контроверсійністю і від самого виникнення отримала як гарячих прихильників, так і запеклих критиків. Суть теоретичної концепції Н. Кондратьєва полягає у припущенні про циклічний розвиток світу і взаємозв'язок між хвилями економічного розвитку та періодами великих воєн. На його думку, в світовій історії події відбуваються по колу, середня довжина якого становить 50—60 років, що й утворює цикл. Кожний цикл складається із "хвиль" економічного підйому і спаду, причому великі війни розпочинаються і здійснюються в періоди завершення хвилі підйому. За 200 років, за підрахунками Н. Кондратьєва, відбулося три великі цикли:

Перший охоплював хвилі підйому (з 80—70-х років ХVIII ст. по 1810—1817 рр.) та спаду (з 1810—1817 рр. по 1844—1851 рр.) і відзначився епохою наполеонівських воєн.

Другий складався із хвиль підйому (з 1844—1851 по 1870— 1875 рр.) та спаду (з 1870—1875 рр. по 1890—1896 рр.). До піка цього циклу приурочена ціла низка збройних конфліктів, найважливішим серед яких стала франко-прусська війна.

Третій поєднував хвилі підйому (з 1890—1896 рр. по 1914— 1920 рр.) та спаду, передбаченого на наступне тридцятиріччя, і відзначився Першою світовою війною.

Інтерпретуючи цю теорію, її сучасні прихильники вважають, що четвертий цикл розпочався економічним підйомом 1941—1945 рр., який тривав до 1966—1974 рр.

Вибух Другої світової війни у цій схемі виглядає певним дисонансом, оскільки припадає на кінець хвилі спаду, що прихильники теорії Н. Кондратьєва намагаються пояснити державним регулюванням економіки та невирішеністю після Першої світової війни основного протиріччя епохи.

На думку А. Тойнбі, історія людства поділяється на цикли, пов'язані з періодами тривалих воєн. Фазами циклів є "прелюдія", "велика війна", "пауза", "епілог", "всезагальний тривалий мир". Цикл завдовжки 115—120 років охоплює життя чотирьох поколінь, а цього цілком достатньо, щоб у свідомості людей стерся досвід "великої війни". Тобто визначальним чинником тривалості циклів та змін у міжнародних відносинах є людська свідомість, пов'язана з поведінкою держав.

ж. Голдстейн, досліджуючи період XVII—XX ст., виділяє в ньому "ери", які визначає від завершення однієї "великої війни" до кінця наступної. Він вважає, що саме "великі війни" породжують підйом в економіці та призводять до зміни гегемонії у міжнародній системі.

На наш погляд, навряд чи доречно визначати якусь певну довжину циклу, хоча б з огляду на відомі історичні факти. Древній Єгипет досягнув могутності близько 1500 років до Р. Х., а через тисячу років перестав існувати як самостійна держава. Рим досягнув піка могутності після другої Пунічної війни (тобто утвердився як наймогутніша держава), а через 677 років упав під ударами варварів. Понад два з половиною століття тривав "британський цикл". Якщо ж спробувати проаналізувати всі відомі в історії цикли, то навряд чи повторюється хоча б якась їх довжина. Існування міжнародної системи ґрунтується, як було показано вище, на динамічній рівновазі та дисбалансі могутності її центрів, яка навряд чи піддається чіткій часовій розмірності.

Темпи зміни співвідношення могутності "поліусів" системи не прив'язані тісно до тих чи інших рівномірних часових періодів. Будь-яка держава світу перманентно акумулює силу, але через різну швидкість цього процесу рівень могутності найсильніших із них неоднаковий. Держави, які швидше від інших зосереджують значно вищий рівень могутності, висувуються на вищі рівні ієрархії та прагнуть домінувати над іншими. Причиною великих воєн є поляризація міжнародної системи, при якій протиставляються держава-гегемон та держава-претендент на гегемонію в системі. Якщо перша (чи перші) намагається проводити політику status-quo, то друга (чи другі) прагне змінити невідповідні для неї структури міжнародної системи та правила поведінки будь-якими засобами. Зіткнення між поляризованими державами чи групами держав стає неминучим тоді, коли порушується баланс сил потенційних противників чи принаймні спостерігається виразна тенденція до цього. Це призводить до делегітимізації міжнародного порядку (тобто підкресленого небажання держав-претендентів йому підпорядковуватись) та війни, яку Р. Гілпін влучно назвав "power transition war", тобто війною за перерозподіл могутності.

Отже, для виникнення ситуації, що загрожує вибухом великої війни (загальносистемного конфлікту), потрібні дві важливі передумови, комбінація яких робить її фактично неминучою:

- 1) порушення рівноваги сил потенційних противників, яке дає змогу одному з них сподіватись на воєнний триумф;
- 2) делегітимізація міжнародного порядку, що є початком його руйнування.

Власне тому не кожне суперництво за гегемонію у міжнародній системі призводить до "великої війни" та насильницької зміни міжнародного порядку. Спосіб його

трансформації залежить від конфігурації сил у системі та швидкості акумуляції могутності (чи її втрати) державами-гегемонами або потенційними претендентами на домінування.

У процесі еволюції міжнародна система послідовно переходить зі стану в стан, тобто на кожному відтинку часу вона характеризується тим чи іншим порядком взаємовідносин між державами, визначеними чи невизначеними орієнтаціями та сферами впливу тощо.

Міжнародні системи можуть існувати у таких станах: статичному, трансформаційному, турбулентному.

Статичний стан, безумовно, розуміють таким відносно. Параметри системи змінюються постійно, але зміни відбуваються повільно, впродовж тривалих історичних періодів. Система не виявляє помітних змін, зберігається її внутрішня ієрархія та субординація держав. Зв'язки та орієнтації мають сталий системотворний характер.

Трансформаційний стан характерний для періоду перетворення системи з одного типу на інший. У системі відбуваються якісні зміни, що супроводжуються порушенням усталених взаємозв'язків та орієнтацій, порядку субординації держав. Система розпадається на дві або більше підсистем, між якими розпочинається боротьба у найрізноманітніших формах. Усе це, як було показано вище, призводить до виникнення нової ієрархії та створення якісно іншої міжнародної системи.

Турбулентний стан настає лише у випадку одночасного занепаду всіх (або одного наявного) центрів. Зокрема, падіння Римської імперії призвело до періоду тривалого "броунівського руху" у світовій політиці. Стан турбуленції характеризується повною ліквідацією ієрархії та субординації, втратою налагоджених орієнтацій, хаосом у стосунках між державами, які намагаються на зміну втраченим відшукати нові орієнтації та сфери впливу.

Процес еволюції міжнародних систем є неперервною зміною їх кількісних та якісних характеристик. Жодна з міжнародних систем не є незмінною, сталою, вічною, а постійно перебуває у процесі еволюції.

Міжнародні системи, розвиваючись, ніколи не були копіями своїх попередниць, оскільки поступово розширювали просторову сферу свого впливу, втягуючи у міжнародні відносини щораз більше країн і народів. Системи стародавнього світу мали субрегіональний характер, середніх віків — переважно регіональний, нових часів — міжрегіональний. Лише у XX ст. міжнародна система набуває ознак глобальної, що, виявляється також через глобалізацію політичних проблем (зокрема, безпеки та екології), зростаючу взаємозалежність сучасних держав світу у сферах економіки, культури, інформації тощо. На кожному новому циклі еволюції міжнародних систем зростала взаємозалежність держав та міцніли зв'язки між ними, зростала сила впливу світових центрів, значущість структурних можливостей та обмежень, визначались якісно інші параметри функціонування системи.